

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดู ซึ่งมีกำเนิดในประเทศอินเดียมาตั้งแต่ก่อนสมัยพุทธกาลนั้น ถือได้ว่าเป็นศาสนาหนึ่งที่มีผู้นับถือกันอย่างแพร่หลายทั้งในประเทศอินเดียและดินแดนใกล้เคียง ตั้งแต่ ครั้งอดีตมาจนถึงปัจจุบัน สำหรับในดินแดนของประเทศไทยนั้น มีหลักฐานทางเอกสารและวัตถุพยานหลายประการบ่งชี้ว่าอิทธิพลของศาสนาฮินดูน่าจะได้เผยแพร่เข้ามาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑ แล้ว ทั้งนี้โดยพิจารณาจากจดหมายเหตุจีนที่กล่าวถึงการเผยแพร่ศาสนาฮินดูในบริเวณนี้ ตลอดจน ได้ค้นพบโบราณวัตถุเนื่องในศาสนาฮินดูที่บริเวณภาคใต้ของไทยเป็นประจักษ์พยานอยู่¹ ซึ่งในระยะนั้นก็เป็นเวลาใกล้เคียงกับการแพร่หลายของพุทธศาสนาในแถบเอเชียอาคเนย์ด้วยสำหรับศาสนาทั้งสองที่แพร่หลายเข้ามานั้น ได้มีการผสมผสานกันทั้งด้านแนวคิดและพิธีกรรม จนยากที่จะแยกออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด หลักคำสอนและข้อปฏิบัติที่ผสมผสานกันอย่างแนบแน่นนี้ ได้เข้ามาสู่ประเทศไทย และได้มีการสืบทอดต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งแม้ว่าประเทศไทยจะมีพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติก็ตาม แต่ก็มีได้ซัดขวางศาสนาอื่นแต่อย่างใด ด้วยเหตุนี้เราจึงยังพบเห็นการเคารพกราบไหว้พระพุทธรูปปฏิมาควบคู่ไปกับบรรดาเทวรูปในศาสนาพราหมณ์อยู่ในสังคมไทยยุคปัจจุบันด้วย

แม้ในขณะนี้เราได้มีการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะจากหลักฐานทั้งด้านสถาปัตยกรรม และ โบราณวัตถุเนื่องในศาสนาฮินดูที่พบในประเทศไทยอย่างต่อเนื่องก็ตาม² แต่ส่วนใหญ่ก็เป็นการศึกษาโดยการเปรียบเทียบกับศิลปกรรมในแหล่งอื่นๆทั้งจากทางอินเดียและประเทศใกล้เคียงกับไทย โดยมุ่งเน้นในด้านการกำหนดอายุและรูปแบบทางศิลปะเป็นหลัก ส่วน

¹ กงเดช ประพัฒน์ทอง, ไศวกฤมมณฑล บันทึกข้อความเสนอปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ลงวันที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๕๒๖, หน้า ๒-๔. และ คูรูปพระวิษณุที่พบในภาคใต้ ใน พิริยะ ไกรฤกษ์, ศิลปปะทักษณก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๓), หน้า ๑๐๔-๑๐๕.

² ดูตัวอย่างได้จาก สารนิพนธ์ และวิทยานิพนธ์ ของนักศึกษาคณะโบราณคดี ทั้งในระดับปริญญาตรีและปริญญาโท ดังเช่น จุฑารักษ์ สาหร่ายกาญจน์, “การศึกษาประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรี,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๒) หรือ อูษา โพธิกนิษฐ, “ การศึกษารูปแบบและคติการนับถือพระกัเวรในสมัยทวารวดี,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๖). เป็นต้น

การศึกษาทางด้านเทพปกรณัม (MYTHOLOGY) ส่วนใหญ่ได้มุ่งเน้นไปที่เรื่องราวจากแหล่งต้นกำเนิด คือ ประเทศอินเดียเป็นสำคัญ ทั้งที่ในความเป็นจริงแล้วเทพปกรณัมเหล่านี้บางเรื่อง อาจเป็นสิ่งที่ดัดแปลงหรือคิดค้นขึ้นมาใหม่ในไทยเองก็เป็นได้ ด้วยเหตุนี้การพิจารณาเรื่องราวของเทพปกรณัม ตาม “โลกทัศน์ของไทย” จึงเป็นสิ่งที่น่าศึกษาอยู่มาก

ตัวอย่างในกรณีนี้อาจดูได้จากจิตรกรรมเทพผู้พิทักษ์ ที่ปรากฏบนผนังด้านในของบานทวารและบันไดของพระอารามหลายแห่งในสมัยรัตนโกสินทร์ อาทิ พระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาราวาส, อุโบสถ วัดสุทัศน์เทพวราราม เป็นต้น เมื่อพิจารณาแล้ว พบว่าเรื่องราวของภาพเทพผู้พิทักษ์บนบานประตู/หน้าต่างแต่ละบาน น่าจะมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับ ตำราภาพเทวรูป (ที่เป็นสมุดไทย) ซึ่งเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ ภาพดังกล่าวคงเขียนขึ้นตามเทพปกรณัมในโลกทัศน์ของไทยที่มีความแตกต่างไปจากเทพปกรณัมของอินเดีย อยู่บ้างตามสมควร การศึกษาโดยละเอียดในประเด็นดังกล่าวนี้ จึงอาจช่วยให้ความรู้เกี่ยวกับ “ฮินดูวิทยา” ของไทยสมัยรัตนโกสินทร์กระจ่างขึ้นในอีกระดับหนึ่ง

แต่เดิมภาพเทพผู้พิทักษ์ของไทยเรา เท่าที่มีหลักฐานในสมัยอยุธยาตอนต้นนั้นนิยมทำเป็นภาพเทวดายืนบนแท่นเป็นส่วนใหญ่ ดังปรากฏที่บานประตูวัดพระศรีสรรเพชญ์ และรูปแบบนี้ก็สืบทอดมาจนถึง สมัยอยุธยาตอนปลาย ดังเช่น ที่บานประตูพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี เป็นต้น ซึ่งเข้าใจว่าเป็นคติเดิมเกี่ยวกับ “อารักษ์” คือทำหน้าที่คุ้มครองป้องกันภัยอันตราย และสิ่งอัปมงคลไม่ให้กล้าร่ายสถานที่ศักดิ์สิทธิ์³ ซึ่งคตินี้ยังคงสืบทอดต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ด้วย

สำหรับหลักฐานการนำเอาเทพในศาสนาฮินดูมาอยู่ในตำแหน่งอารักษ์ผู้พิทักษ์พุทธสถาน เคยมีปรากฏอยู่บ้างแล้วในสมัยอยุธยาตอนปลาย ดังเช่น รูปเทพผู้พิทักษ์สลักไม้บนบานประตูทางขึ้นสู่ลานทักษิณขององค์เจดีย์วัดมหาธาตุ นครศรีธรรมราช ซึ่งเข้าใจว่าเป็น รูปของมหากาล และนั่นที่สวร (อันเป็นผู้พิทักษ์รักษาเขาไกรลาสของพระศิวะ เทพสูงสุดของศาสนาฮินดูในลัทธิไศวนิกาย และถือเป็นภาคทั้ง๒ขององค์พระศิวะด้วย) โดยจากการเปรียบเทียบลวดลายของแผ่นบานประตูนี้สามารถกำหนดอายุได้ว่าคงสลักขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นต้นมา⁴ แต่การ

³กาญจนนาคพันธ์ [นามแฝง], “อารักษ์,” เมืองโบราณ ปีที่ ๕, ฉบับที่ ๔ (เมษายน-พฤษภาคม ๒๕๒๒) : ๑๑๑.

⁴คงเดช ประพัฒน์ทอง, ไศวนิยมลลิต, หน้า ๖. สำหรับคติของเทพผู้พิทักษ์ทั้งคู่นี้ นิยมสร้างขึ้นกันอย่างแพร่หลายในศิลปะเขมรและศิลปะอินโดจีนในสมัยก่อนหน้านี้อีก สำหรับภาพสลักไม้บานประตูชุดนี้ น่าจะได้รับความบันดาลใจจากอารยธรรมแบบ “ศรีวิชัย” (คำอธิบายเพิ่มเติม โดย คร. นันทนา ชุตินวงศ์ : ข้อมูลสัมภาษณ์)

นำเอาเทพของฮินดูมาใช้เป็นเทพผู้พิทักษ์ในสมัยอยุธยาตอนปลายนี้ ก็มีได้พบในที่อื่นนอกจากที่วัดแห่งนี้

อย่างไรก็ตาม หลักฐานเอกสารบางฉบับ ได้แก่ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง ได้กล่าวถึง พระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทของกรุงศรีอยุธยา ว่ามีการเขียนภาพ"นารายณ์สิบปาง" ไว้ที่บานพระทวารด้วย^๕ สิ่งนี้อาจแสดงให้เห็นว่า คติการเขียนภาพดังกล่าว ในเขตพระราชวัง คงสืบเนื่องมาจากคติเทวราช ที่เราได้รับมาจากราชสำนักเขมร โดยการสร้างที่ประทับของกษัตริย์ให้เปรียบเสมือนกับสรวงสวรรค์ อันเป็นที่สถิตย์ของหมู่เทพทั้งหลาย ซึ่งแนวคิดดังกล่าวก็ได้สืบทอดมายังสมัยรัตนโกสินทร์ ดังได้พบจิตรกรรมภาพเทพของฮินดูที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เป็นต้น แต่ในสมัยอยุธยาเรายังไม่พบหลักฐานว่า ได้มีการเขียนจิตรกรรมภาพเทพผู้พิทักษ์ลักษณะดังกล่าว ไว้ในเขตพุทธสถานบ้างหรือไม่

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ดูเหมือนว่าแนวคิดของการสร้างภาพเทพผู้พิทักษ์บางส่วนได้แปรเปลี่ยนไป โดยได้นิยมเขียนภาพอาร์ักษ์กลุ่มหนึ่งให้ต่างไปจากเดิมขึ้น จึงเกิดภาพต่างๆ ในลักษณะที่ผิดแผกไปจากแบบประเพณีแต่เดิม อาทิ การทำเป็นภาพลายกระบวนจีน หรือเครื่องตั้งบูชาแบบศิลปะจีน ที่วัดราชโอรส หรือ วัดกัลยาณมิตร , ภาพงูหลายขนาด ที่บานประตูวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพน, ภาพเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ที่อุโบสถวัดนางนอง, อันเป็นสิ่งมงคล และมีความหมายสำหรับอาคารนั้นๆ นอกจากนี้ก็ยังมีภาพแขกถือกริช และฝรั่งถือปืนที่บานประตูวัดสระเกศ, ภาพเทพอัปสรบนบานหน้าต่าง วัดอัปสรสวรรค์ เป็นต้น โดยถือเป็นผู้พิทักษ์อาคารในอีกลักษณะหนึ่ง สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าคตินิยมของการเขียนภาพเทพผู้พิทักษ์แบบประเพณีเดิมที่นิยมทำกันสืบมาดังเช่น "ภาพเทวดาถือพระขรรค์ หรือเทวดายืนแท่น" ไม่เป็นเรื่องเคร่งครัดอีกต่อไป ช่างจึงสามารถรังสรรค์ภาพในลักษณะอื่นๆ เพื่อนำมาใช้ในคติของอาร์ักษ์ได้หลากหลายขึ้น

ด้วยเหตุนี้จึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่เราจะพบว่ามีการนำเอาภาพเทพผู้ยิ่งใหญ่ในศาสนาฮินดูทั้งหลายมาใช้ในลักษณะของเทพผู้พิทักษ์ด้วย และเรื่องนี้น่าจะสื่อแสดงให้เห็นถึงการผสมผสานกันระหว่างศาสนาทั้งสองได้ในระดับหนึ่งด้วย โดยเทพในศาสนาฮินดูเหล่านี้ ล้วนแต่มีอำนาจและ

^๕ คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๔), หน้า ๑๘.

^๖ จิตรกรรมชุดนี้ เขียนไว้ที่ผนังด้านในระหว่างพระบัญชา ของพระที่นั่งไพศาลทักษิณ โดยเขียนเป็นภาพพระอิศวร, พระนารายณ์, พระอุมา, พระขันตุมาร, พระโพสพ เป็นต้น เข้าใจว่าเขียนขึ้นครั้งสมัยรัชกาลที่ ๓ คูใน หม่อมมาราชวงศ์ แสงสุรีย์ ลดาวัลย์, พระมหาปราสาท และพระราชมณเฑียรสถาน ในพระบรมมหาราชวัง (พระนคร : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, ๒๕๑๔), หน้า ๑๕-๑๖, ๓๒.

อิทธิฤทธิ์มหาศาล การนำมาอยู่ในตำแหน่งเทพผู้พิทักษ์ จึงเป็นการแสดงถึงศักดิ์ศรีในแง่ของผู้คุ้มครองและดูแลรักษาอาคารศักดิ์สิทธิ์ ได้อย่างกลมกลืนยิ่ง

ประเด็นปัญหาของการศึกษาภาพเทพผู้พิทักษ์นั้นอยู่ที่ว่าเรายังไม่สามารถทราบได้อย่างแน่ชัดว่า จิตรกรผู้เขียนภาพเหล่านี้ได้ดั้นเค้าของภาพมาจากรูปแบบศิลปะใดบ้าง ตลอดจนเรื่องราวในภาพทั้งหมดมีความสัมพันธ์กับเทพปกรณัมของอินเดีย (ซึ่งเป็นแม่แบบ) และมีการเสริมแต่งตาม"โลกทัศน์ของไทย"มาน้อยเพียงใด และนอกจากนี้เรายังมีข้อมูลค่อนข้างน้อยเกี่ยวกับสภาพสังคมในขณะนั้น ว่าอิทธิพลของศาสนาฮินดู ได้เข้ามามีบทบาทอย่างไรบ้างในวิถีชีวิตของพุทธศาสนิกชนไทย ซึ่งหากได้มีการศึกษาอย่างจริงจัง เกี่ยวกับร่องรอยของเทพในศาสนาฮินดูจากจิตรกรรมเหล่านี้แล้ว ก็อาจช่วยคลี่คลายปัญหาต่างๆได้ในระดับหนึ่ง

ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

๑. เพื่อศึกษาลักษณะและรูปแบบของจิตรกรรมเทพผู้พิทักษ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยการเปรียบเทียบกับรูปแบบศิลปะที่นิยมกันในระยะเวลานั้น

๒. เพื่อศึกษาถึงคติและเรื่องราวจากภาพเทพผู้พิทักษ์บนผนังด้านในของบานประตูหน้าต่าง ในด้านประวัติศาสตร์

๓. เพื่อศึกษาสภาพของสังคม ที่อาจสะท้อนผ่านออกมาจากคติของถาวรเขียนภาพเทพผู้พิทักษ์

ข้อสมมติฐานในการศึกษา

ข้อสมมติฐานเบื้องต้นสำหรับการศึกษาเกี่ยวกับจิตรกรรมเทพผู้พิทักษ์ บนผนังด้านในของบานประตูหน้าต่างของพระอารามในสมัยรัตนโกสินทร์นั้น ผู้วิจัยตั้งข้อสมมติฐานเอาไว้ว่า สภาพของสังคมในขณะนั้นอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากต่างชาติคงเข้ามาอย่างแพร่หลาย โดยเฉพาะเรื่องราวของศาสนาฮินดูจากอินเดียที่อาจเข้ามาทั้งทางตรงและทางอ้อม จากนั้นจึงได้มาผสมผสานกับความเชื่อในศาสนาฮินดูที่เข้ามามีบทบาทในไทยแล้วก่อนหน้านี้ ซึ่งได้มีพัฒนาการสืบต่อกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว เทพปกรณัมฮินดูในระยะนี้จึงมีทั้งที่ตามด้นเค้าของอินเดียเองและเรื่องราวที่คิดเพิ่มเติมขึ้นในไทย ประกอบกับการที่ระยะนี้ แนวคิดของการสร้างอารักษ์เริ่มเปลี่ยนแปลงไปไม่เคร่งครัดตามกฎหมาย ที่มีมาแต่เดิม ช่างจึงได้เอาภาพเทพฮินดูเหล่านี้มาเขียนขึ้น เพื่อใช้เป็นผู้พิทักษ์ สำหรับรักษาพุทธสถาน อันแสดงถึงการผสมผสานระหว่างศาสนาทั้งสองในระดับหนึ่ง

ขอบเขตการศึกษา

ศึกษาจากจิตรกรรมภาพเทพผู้พิทักษ์หลังบานประตูหน้าต่าง ที่พบในอาคารเสนาสนะต่างๆตามพระอารามที่มีอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ ในกรุงเทพมหานคร จากอาคารหลัก ๔ แห่ง อันได้แก่

๑. อุโบสถวัดราชนัคคารามวรวิหาร
๒. วิหารวัดสุทัศนเทพวราราม
๓. อุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม
๔. อุโบสถวัดบวรสถานสุทธาราม

โดยศึกษาถึงรูปแบบลักษณะของภาพ การศึกษาทางด้านประติมานวิทยาและเทพปกรณัมของอินเดีย, ลังกา, ไทย ที่นำมาสู่การเขียนภาพเทพผู้พิทักษ์ชุดนี้

ขั้นตอนการศึกษา

๑. สืบหาข้อมูลเอกสารทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ, ประวัติศาสตร์, ตำนาน/พงศาวดาร ตลอดจนเอกสารโบราณที่เกี่ยวข้อง และนำเอกสารเหล่านั้นมาประเมินคุณค่าก่อนใช้ในงานวิจัยและอ้างอิง

๒. สืบหาข้อมูลภาคสนาม โดยการถ่ายภาพ, จดบันทึก และคัดลอก เพื่อนำมาใช้เป็นข้อมูลในการวิจัย

๓. ดำเนินการวิจัย แบบอธิบาย และบรรยาย โดยการใช้การวิเคราะห์ ได้แก่

๓.๑ การศึกษารูปแบบ, ลักษณะของภาพ เพื่อวิเคราะห์เปรียบเทียบกับรูปแบบศิลปะอื่นๆที่เกี่ยวข้อง

๓.๒ การศึกษาด้านประติมานวิทยาและเทพปกรณัม

๓.๓ การศึกษาถึงสภาพสังคม (ในขณะนั้น) ที่สะท้อนให้เห็นจากภาพเทพผู้พิทักษ์บนบาน ประติมากรรมต่าง

๔. สรุปและเสนอผลงานการศึกษา

วิธีการศึกษา

วิธีการศึกษาเป็นการวิจัยเชิงพรรณนา (Description Research) ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการบรรยายถึงความเป็นมา ลักษณะรูปแบบและคติในการสร้างภาพเทพผู้พิทักษ์ และใช้การวิเคราะห์ (Analytical Research) ในส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบทางด้านรูปแบบ และประติมานวิทยาจากแหล่งข้อมูลอื่นๆ

วิธีการศึกษาจะทำตามขั้นตอนดังนี้

๑. ศึกษาคติความเชื่อดั้งเดิมและอิทธิพลที่ได้รับจากที่อื่นๆ โดยศึกษาจากวรรณกรรมโบราณ และสมุดไทยโบราณในเรื่องที่เกี่ยวกับเทพของศาสนาฮินดู

๒. วิเคราะห์ข้อมูลจิตรกรรมภาพเทพผู้พิทักษ์ทั้งด้านรูปแบบศิลปะ ประติมานวิทยา และข้อมูลอื่นๆที่เกี่ยวข้อง โดยการเปรียบเทียบกับหลักฐานต่างๆทั้งภายในและภายนอกประเทศ

๓.สรุปผลที่ได้จากการศึกษาและพิจารณาถึงสภาพสังคมในขณะนั้นที่อาจสะท้อนผ่านจากคติการเขียนเทพผู้พิทักษ์ในพุทธสถาน

แหล่งข้อมูล

๑.ข้อมูลเอกสารจากห้องสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร,ห้องสมุดกองโบราณคดี,ห้องสมุดกองพิพิธภัณฑสถาน,ห้องสมุดสยามสมาคม,หอสมุดแห่งชาติ ฯลฯ

๒.ข้อมูลภาคสนาม ได้แก่ ข้อมูลจากการสำรวจพระอาราม ที่มีจิตรกรรมเทพผู้พิทักษ์เขียน อยู่

๓.ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ได้แก่ การสัมภาษณ์นักวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ นักโบราณคดี นักอนุรักษ์ อาจารย์ในสถานศึกษา ตลอดจนพระภิกษุสงฆ์ เกี่ยวกับประวัติความเป็นมา เรื่องราวทางศิลปะ และอื่นๆ เพื่อนำมาใช้ประกอบในการศึกษา

ประโยชน์ที่จะได้รับ

๑.เป็นการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ อย่างเป็นระบบเกี่ยวกับภาพเทพผู้พิทักษ์ ซึ่งจะทำให้ได้ผลสรุปที่สามารถนำไปใช้เปรียบเทียบกับศิลปกรรมในที่อื่นๆ ได้

๒.ทราบถึงเรื่องราวทางด้านประติมานวิทยา และเทพปกรณัมที่อาจมีความสัมพันธ์กับสถานที่อื่นๆ

๓.ทราบถึงสภาพสังคมที่อาจจะสะท้อนผ่านจากแนวคิดในการนำภาพเทพในศาสนาฮินดูมาใช้เป็น เทพผู้พิทักษ์ในศาสนสถาน

๔.เพื่อเป็นแนวทางแก่ผู้ที่สนใจที่จะได้ทำการค้นคว้าทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะเกี่ยวกับ"ฮินดูวิทยา" ในขั้นสูงยิ่งขึ้นไปอีก